

Буян-Бадыр-
тының ат-
алдарыТыва – ооң эрте-
бурунгу төөгүзү,
амгы болгаш
келир үезиТатьяна Шарыпова:
«Сөс курлавырыңар
байлак-тыр,
эр хейлер!»

№ 111 (18538)

1925 чылдан
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртөз хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
сентябрь
4
четверг

Ховар белек: «Урянхай. Тыва дептер»

Сентябрь 1-де, Билиглер хүнүнде, Тыва Республиканың Чазааның Бажыңыга онзагай болуушкун болган — Сергей Шойгунун удуртулгазы-биле тургускан «Урянхай. Тыва дептер» деп чеди томнуг антологияны Тываның ат-алдарлыг кижилеринге, республиканың экономиказының, эртемниң, культуразының болгаш өске-даа адырларының хөгжүлдезинге үлүүн кирип чоруур кижилерге Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылы-биле холбаштыр тывыскан.

Тыва улустун эң сонугаар номун тыпсырының урунда ооң республиканың хөгжүлдезинге, чоннун таан-медерелинге уjur-дузазын Тываның Баштыңы ылаал демдеглээн. Шолбан Кара-оол: «Мында улустун эңчилери, улустун ус-шеверлери, улустун артистери эш, Тываның чонунун эң төлөптүг төлээлери чыгып елген-дир. Силер тыва ниитилелдин мерген угаан-медерелинин илередикчилери силер.

(Уланчызы 4-кү арында). ➡

Сайыттын саналдары, сүмелери

Россия Федерациязының харылзаа болгаш массалыг коммуникациялар сайыды Николай Никифоров Тыва Республиканың Чазааның Бажыңыга Тываның информатизация болгаш харылзаа четкизинин, массалыг информация чепсектеринин ажилдакчылары, яамаларның болгаш албан черлеринин удуртукчулары-биле дүүн ужурашкан. Ужуражылганы Тываның Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит башкарып эрттирген.

Николай Никифоров харылзаага чаа технологияларны шиңгээдип алырының идепкейлиг талалакчызы, «Татарстан Республиканың электроннуг чазаа» деп төлөвилелди боттандырат таллазы-биле бөлүктүн кижигүнү турган, күрүнениң болгаш муниципалитеттеринин электроннуг ачы-дузазының интернет-порталын шиңгээдип алырынга улуг үлүүн кириген, 2012 чылда РФ-тин харылзаа болгаш массалыг коммуникациялар сайыды албан-дуураалга томуйлаткан.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Келир үеже бүзүрелдиг базым-биле

Тываның күрүнө университетинин студентилеринин болгаш башкыларының Билиглер хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралы Кызылга, Улусчу чогаадылга бажыңыга болган.

Келир үениң специалистеринге чагыын республика Баштыңы Шолбан Кара-оол берген. Чугаазынга чаңчылчаан сөстөр кирибейн, бодунун студент чылдарын, сагыжында кезээ мөңгөде арткан чүүлдерни болгаш студент бузулбас найыралдың дугайында таныштырган.

Чаңгыс №315 өрээлге ооң-биле кады Павел Егоров, Сергей Золотов болгаш Юрий Прохоренко олар чурттап турган дээрзин ол сагынган. Ынчан олар аңаа деңизерге, шериг албанын эрттирип каапкан, кирер мурнунда Свердловскинин ажилчын факультетин дооскан улуг эрлер турган. Оларның бирээзи университеттин комсомол комитетинин секретары, өскези — профэвилел удуртукчузу, а үшкүзү — факультеттин парторугу.

Ол арга-дуржулгалыг эрлер Тывадан барган бичии оолду хайгааралга алганнар. Ону делгелгелерге, музейлерге, театрга чедирип турганнар. Юрий Прохоренко хүннүн-не эртенгиниң 6 шакта тургаш, ооң-биле кады чадаг маңнаарын өөрүнден негээр. Ылаңгыя баштайгы үеде аажок берге болган деп, Шолбан Кара-оол билинген.

Студент амыдырал чүгле өөредилге-биле кызыгаарлаттынмас болгай, оюн-тоглаа база херек. А ойнаар-хөглээр акша чедишпес, ынчан өөрү-биле вагоннар дүжүрүп чоруптар. Дүжүрер чүккө, чүге-ле ийик, тууйбу доктаамал таваржыр болган.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүң медээзи

Малга чем белеткели дооступ турар

Тываның Көдээ ажил-агый яамызының медээлерин езугаар алырга, республикада өнчүнүн бүгү хевирлеринин көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери 154,5 муң тонна сигенни белеткээн, азы планын 76,4 хуу күүсеткен.

Бөдүүн мал чемин 143,7 муң гектар черге кескен, 126,8 гектардан ажаап алган. Сигенниң ортумак дүжүткүр чоруу бир гектардан 12,2 центнер болган. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик болгаш Эрзин кожууннарда сигенниң дүжүткүрү аажок бедик болуп турар. Бөдүүн мал чеминиң курлавыры август 25-тен сентябрь 2-ге чедир 29,5 муң тонна немешкен.

Сиген белеткээринин талазы-биле мурнуку одуругну Каа-Хем болгаш Улуг-Хем кожууннарның сигенчилери ээлеп турар, олар планын тус-туста 98 болгаш 92 хуу күүседип алганнар. Планын 80 хуу ажыр Барыын-Хемчиктин, Сүт-Хөлдүн, Тере-Хөлдүн, Чөөн-Хемчиктин, Чеди-Хөлдүн болгаш Кызыл кожууннарның ишчилери күүседип алганнар. Эрзин, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга кожууннарның ажил-агыйларында темп ам-даа куду болуп арттышаан.

Малга чем белеткээр ажилга амгы үеде 1944 сан техниканы хаара туткан, ында 836 трактор, 601 сиген кезер агрегат, 435 дырбааш, 72 сигенни бөлөр болгаш шарыыр техника кирген. Ол сезоннуг ажилче ниитизи-биле 11461 кижини хаара туткан, олардан 3550 кижини хол-биле кезип турар, механизастаттыг 424 бригада тургустунган. Хаара туттунганнарның аразында 614 кижини ажилы чок деп бүрүткеттинген хамаатылар болур.

202,2 муң тонна сигенден аңгыда көдээниң ишчилери бо чылын 4900 тонна чулуктук мал чемин курлавырлап алыр ужуруг. Сенаж белеткелинче Каа-Хем кожуунда «Каа-Хем» МУБ кирген, ол бүдүрүлгө баштайгы 36 тонна сенажты белеткээн.

Мал чеминиң белеткелчилеринге деткимче көргүзери-биле Чаа-Хөл болгаш Кызыл кожууннарның чагыргалары муниципалдыг тургузугнун бюджетинден тус-туста 20 муң болгаш 100 муң рубльди кывар-чаар материалдар садып алыры-биле тускайлаан.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Хүннүң медээзи

Эки ажылы-биле демдеглеттинген

«Медиалогия» информация-аналитиктиг компанияның эксперттери Тываның Баштыңын июль-дун түңнелдери-биле ЧКА адырында эки ажылы-биле демдеглеттинген Россияның губернаторларының топ-50 даңзынче кириген.

Регионнуң Баштыңының киржилгези-биле чуртталга бажыңнарының тудуун, тариф политиказын, коммунал хандырылгалар адырын организааанын

түңнел тургаш, рейтингини тургускан.

Республикада чуртталга тудугларының чедиинкинери-биле Тываның Баштыңы рейтингде бедик деңгелди — 35 дугаар черни алган. 2014 чылдың 6 ай дургузунда, эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңгээрге, республикага 8,6 катап хөй чуртталга шөлдерин кириген. Ынчангаш Россияда чуртталга тудугларының талазы-биле регион бирги черде чоруп турар.

Соңгулда-2014

Соңгукчулар планнарын
«Чаңгыс демниг Россия»-биле кады
тургузуп турар!

Александр Санданович САНЧАТ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизиниң) Эрзиниң чаңгыс мандаттыг
№ 16 соңгулда округундан депутатка кандидат

— Эрзиниң бүгү суурларының чурттакчылары-биле ужуражылгаларны эрттирдим. «Чаңгыс демниг Россия»-ның сүмелээни кады ажил-чорудулгаларның программазын соңгукчулар-биле сайгарып чугаалаштывыс. Оларның иштинде — орук чаартылгалары; школалар болгаш уруглар садтарының тудуу. «Чаңгыс демниг Россияның» төлевилелдери, ылаңгыя чаа ажилчын олуттар тургузарынга, оруктар болгаш уруглар садтарының тудуунга хамаарыштыр эң бичии суурларга чедир ыяп-ла уламчылаар ужуруг дээрзин улус-чон чугаалап турар. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлевилелинге улус чүгле эки үнелелди берип турар. Ооң ачызында Эрзиниң суурларында келир үезинге бүзүрелдиг — оларның санында алгы-кеш болгаш балык болбаазырадыр алды бүдүрүлгелер тургустунган болгаш ажилдап турар. Мал ажил-агыйының талазы-биле кожуун — мурнакчы турушта. Бо чедиинкинер чурттакчыларның хей-аадын көдүргөн. Олар моон соңгааргы планнарын «Чаңгыс демниг Россия»-биле холбап турар.

(Халас үндезинге парлаан).

ЕДИНАЯ
РОССИЯ

Келир үеже бүзүрелдиг базым-биле

(Эгези 1-ги арында).

Эртен акшазын алгаш, кезээ ресторанга барып чемненир, даартагы хүн дугайын бодавас, дүжүрер вагоннарның хөйү-ле чаяан болган.

«Ол өөрүмнү өөрүп четтиришкин-биле сактып чоруур мен. Университет соонда, амыдыралдың оруктары аңгы-башка-даа барган болза, найыра-лывыс уламчылап, харылзааны доктаамал тудуп чоруур бис» — деп, ол чугаалаан.

Өөредилгениң чылдары оларга кажан-даа уттундурбас болурун студентилерге күзүш, Тываның Баштыңы университетти мергежил чедип алыр чер кылдыр көөр херек дээрзин чагаан. «Кайы мергежил эң чугулал деп айтырыгга аңгы-аңгы кижилер аңгы-аңгы харыылаар. А мен болза, мергежил бүрүзү чугула деп мен харыылаар мен. Кол чүүл — бедик мергежилдиг болуру. Өөрениңер, билиглерниң ханызынче кириңер, сонургак болуңар».

Шолбан Кара-оол кол кичээнгейин номчуттунар чорукче, номга ынакшылыче угландырган. «Номчурунга ынакчация болуру чугула» — деп, ол немээн. — Интернет харын экиле, ынчалза-даа бүгү айтырылгарга шын харыыны ол бербес. Шын дээрге хөй талагы чүүл, ону боду тып алыр херек. Интернетте хоп-нүгүл, чут-хир база бажын ажыг болур.

Билигни чедип алган аныяк кижиге ооң хуу, өг-бүле болгаш хөй-ниити чаагай чоруунга күш-ажыл дузалаар дээрзин ме-дереп билер ужуруг» — деп, республика Баштыңы чугаалаан. Шудургу болгаш эрес-

дидим кижилерниң мергежил-ли — Шахтер хүнүн республика ийи дугаар чыл калбаа-биле демдеглетп турар. «Ийи хонук бурунгаар шахтаның дүвүнче киргеш, амыдыралымда бир дугаар 10 тонна хөмүр-дашты казып тыптым, ол дээш чор-гаарланыр мен. Ол 10 тоннаны каскаш, мындыг байлактыг улус канчап ядыы чурттаар ужуруг чүвөл? деп бодадым. Кемерово облазындан дора бис бе? Азы ажилдап шыдавазывыс ол бе? Шыдаар бис, чүге дээрге силер бар силер».

Тывада амгы үениң техника-зы-биле дериттинген бедик технология бүдүрүлгелер көстүп келген деп, Шолбан Кара-оол дыңнаткан. Оларга бедик мергежилдиг кижилер ажилдаар ужуруг. «Инженер мергежилге хүлээп алганнарның саны бо чылын хөй болган деп силерниң ректорунардан улуг сеткил ханыышкын-биле дыңнадым — деп, Чазак Даргазы уламчылаан. — Студент кижиниң чуртталгазы чиик эвес, ынчалза-даа ол орукту шыдажып, эчизинге чедир чоруурунарны силерден

диледим. Республикада хемчээлдиг төлевилелдер сеттинип турар. Тываның күчүзүн сайзыралдың калы болдурар ужуруг бис. дээрге акша-шалың, бюджет үндүрүлгелер, ооң түңнели чаа школалар, уруглар садтары болгаш өске-даа чүүлдер-деп, ол чугаалаан.

Тываның Чазааның мурдан болгаш бодунуң өмүзүндөн Шолбан Кара-оол Тываның күрүне университети студентилеринге чогадып чедиинкинерни, эки өөредигени, быжыг кадыкшылды зээп болгаш тураскаал берипти сунган. Ол белек дээрге рагыг чаңгыс чер-чурттуу Сергей Күжүгетович Шойгу «Урянхай. Тыва дептер» д чеди том ному болган. «Номчуңар, өөрениңер, бодуңарның чонуңарның эрткен ору биле таныжыңар. Эрткен үе эки сайгарган тудум, кели үеже базымывыс бүзүрелдиг болур» — деп, Тываның Баштыңы чагаан.

Долаана САЛЧАН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының депутаттарының соңгулдалары

ЧАҢГЫС ДЕМНИГ РОССИЯ ДЭЭШ! ЫНАК ТЫВАВЫС ДЭЭШ!

«Чаңгыс демниг Россия» дээш бадылаар мен!

1. Чүге дээрге, Тываның дугайында тергин эки билер Путинниң болгаш Шойгунуң партиязы-дыр. Оларның ачызында республикада бүгү чүүлдер каракка көзүлдүр-ле өскерлип турар.
2. Чүге дээрге, ол партия эң нарын айтырылгарны шиитпирлээринге Путинниң командазынга дузалажып турар, Крымны эгидериниң айтырыын чижекке алыыл.
3. Чүге дээрге, ол эрге-чагырганың партиязы-дыр, чүнү канчаарын чүгле билеринден аңгыда, кылып-даа турар партия-дыр. Хууда меңээ хамаарыштыр: орук-

тарны, школаларны, уруглар садтарын туткан. «Чаңгыс демниг Россия» дээрге ажил-херектиң партиязы-дыр.

4. Чүге дээрге, ол партия армияга баштайгы угаанның реформаны эгелзэн.

5. Чүге дээрге, «Чаңгыс демниг Россия»-дан өске боттуг политиктиг күштү билбес мен.

6. Чүге дээрге, агроулетпүр комплекзин сайзырадырынга болгаш көдээниң социал амыдыралынга хөй акшаны чүгле «Чаңгыс демниг Россия» кириген.

7. Чүге дээрге, тайбың болгаш чөпшээрелдиг байдлда чурттап турары-выс дээш «Чаңгыс демниг Россия»-ның мурнунга хүлээлгелиг бис.

(Халас үндезинге парлаан).

ЕДИНАЯ
РОССИЯ

БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ АТ-АЛДАРЫ

Эрткен вектин эгезинде Тываның девис-
кээринге болуп турган, тыва улустуң амы-
дырал-чуртталгазының, тыва ниитилелдин
өгүлүдүзүнүн уг-шиин ханызы-биле
өскөрткен болушкуннарда Даа кожууннун
Монгуш Буян-Бадыргының салдары
кончуг улуг. Тывага 1917 чылда Октябрь
революциясының чалгыының келгени,
1918 чылдың июнь 16-да Тываның орус
болгаш тыва чурттакчыларының чыыжын-
та тыва улустуң бот-догуннаан чоруун,
хамаарышпас күрүнени тургузар эргезин
көргени, 1921 чылда Тыва Арат
Республиканың тургустунганы дээш, өске-
даа төөгүлүг болушкуннар бистен ыраан
тудум, Буян-Бадыргының ал-бодунга, ооң
салым-хуузуңа, ук-салгалыңа, ниитилел-
политиктиг ажил-чорудулгазыңа сонуургал
угадып, Тываның күрүне апарганыңа ооң

эглээн. Политиктиг репрессияга тавар-
жып, актыг черге тыва күрүнениң болгаш
тыва чоннуң дайзыны деп буруудаткаш,
1932 чылда адып өлүрткен Тыва Арат
Республиканың Чазааның Даргазы Мон-
гуш Буян-Бадыргыны Тыва Республиканың
Баштыңы Шолбан Кара-оолдун 2007 чылда
Чарлыы-биле бүрүнү-биле агарткан. Буян-
Бадыргыга тураскаалды кылырыңа болгаш
тургузарыңа акша-хөрөңгени, 2011 чылды
уткуп тура, Шолбан Кара-оолдун эгелээш-
кини-биле эрттирген ачы-буян кежээзинге
чыгган. Тураскаалдың Ачы-буян фондузун
тургускан. Бо фондунуң, чоннуң, Тыва Рес-
публиканың Чазааның кады ажылының ачы-
зында Буян-Бадыргыга тураскаалды кылы-
рыңа херек акша-хөрөңгү чыгдырган. Тыва
биле Россияның денежилгезинин 100 чы-
лын байырлап эртирип турда сентябрь 5-те

алдарын улам-на илези, улам-на чөптүү-
иле тодаргайлап турар апарган бис.

Тыва, орус чоннарның төлээлеринин
1918 чылдың июнь 16-да чыыжыңа тыва
лустуң бот-догуннаан чоруун, хамаарыш-
ас күрүнени тургузар эргезин хүлээп
өргени Буян-Бадыргының революсчу бо-
лушкуннарда, Совет Россияга хамаарыл-
азын өскөртүпкен деп, чамдык төөгүчүлөр
анал турар. Совет эрге-чагырганың тыва
лустуң бот-догуннаан чоруун, хамаарыш-
ас күрүнени тургузар эргезин хүлээп
өргени ийи чоннуң аразында дайын-чааны
холдурбайн барган. Ук-ызыгуурдан-на
мыдырал-чуртталгаже бир янзы көрүш-
үт Буян-Бадыргы ноянның ниитилел-по-
литиктиг үзел бодалыңа Тывага өскөн, тыва
лустуң чуртталгазын эки билер революсчу
Иннокентий Сафьянов кончуг салдарлыг
болган. Сафьянов биле Буян-Бадыргының
аш хуузуңа найыралы, орус болгаш тыва
юннар эпиг-демниг, кожа-хелбээ чуртта-
ын деп оларның бодалы Тыва Арат Рес-
публиканы тургузар дээш чаңгыс баг ажил-
дарыңа дузалаан. Олар 1921 чылдың
июнь айда Даа биле Бээзи кожууннарның
конунуң чыыжын, ооң соонда дораан-на
август айда Таңдының Суг-Бажыңа бүгү
Тываның чоннарының төлээлеринин чыы-
жын эрттиргеш, Тыва Арат Республиканың
тургустунганын чарлаан. Тыва күрүнени
тургузарын Сафьянов биле Буян-Бадыр-
гының дүргедеткенинде чылдагаан-на бар.
РСФСР-ниң даштыкы херектер талазы-би-
ле улус комиссары Г.В. Чичерин «урянхай
айтырыын» Тываны Моолга каттыштырып
каары-биле шийтирилээрин саналдап турган
(«Тываның төөгүзү», II том).

Буян-Бадыргының Тываның күрүне бол-
ганыңа кончуг улуг уjur-дузазын Шолбан
Кара-оол Тываның Баштыңы эрге-дужаалды
эглээн соонда, херек кырыңа хүлээп көрүп

Тыва күрүнениң үндезилекчизи Монгуш
Буян-Бадыргыга тураскаалды Национал му-
зейниң чаныңа тургузар. 2012 чылдың май
5-те тыва күрүнениң үндезилекчизи, Тыва
Арат Республиканың Чазааның Даргазы
Монгуш Буян-Бадыргының ат-алдарыңа
тураскаалды, «Буян-Бадыргы» орденни
Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Ка-
ра-оолдун тускай Чарлыы-биле доктааткан.
«Буян-Бадыргы» орденниң хевир чурттал-
ганың мөңгө эргилдезинин демдээ Хорлоо-
га дөмей, ооң ортузунда Буян-Бадыргының
овур-хевирин чураан. Бо орден Тыва Рес-
публиканың дээди шаңналы «Тыва Респу-
блика орденинин» дараазында чергелиг бе-
дик ачы-хавыязы.

Монгуш Буян-Бадыргының ук-сал-
галының дугайында. Ноян агайыңдан
ажы-төл чок болган. Баян-Тала Монгуш-
тарының Ак-Чалаң деп кижинин уруу
Хандыжапка Буян-Бадыргы ынакшаан.
Ол ынакшылдан оларның Алдын-Куй
уруу төрүттүнген. Элээди назынында
уруу Буян-Бадыргыны көргөн, ол ооң
ачазы дээрзин улустарның чугаазыңдан
билер чораан. Бир катап ол хой када-
рып чорда, Буян-Бадыргы аъттыг келгеш,
бажынче чыттап эргелеткеш, салаазыңа
мөңгүн билзек суп бергеш, чидирбес сен
деп чагаан. Бичизинде ол билзекти чи-
дир ойнап алганыңа Алдын-Куй хомудал
чораан.

Алдын-Куй улуг кыс апаргаш, Монгуш
Комбуй-оол-биле өг-бүле туткаш, Чөөн-
Хемчик кожууннун Бажың-Алаак суурга
чурттап чораан. Өг-бүле Самбуу, Яков,
Володя деп оолдарлыг, Александра, Ою-
маа, Екатерина деп уругларлыг болган.
Буян-Бадыргының ук-салгалы бистин
аравыста өөр-өнер чурттап чоруур.

**Шаңгыр-оол МОНГУШ парлалга
материалдарыңдан белеткээн.**

Саналдар, бодалдар, үнелелдер

Тыва күрүне болуруңа Буян-Бадыргының кириген үлүг-хуузу

**Монгуш Борохович КЕНИН-ЛОПСАН, Тываның Улустуң чогаалчызы, төөгү
эртемнеринин доктору, этнограф:**

— Эки хүнде ужуражып келгеш, буянның үүле-херекти бүдүрген кижиге дугайы-
нда чугаалажыр аас-кежиктиг улус-тур бис. Монгуш Буян-Бадыргы Тыва күрүнениң
үндезилетинип тургустунарыңа кайгамчык улуг үлүг-хуузуң кириген. Кайгамчык мер-
ген угаанныг, хөй-хөй чылдарны өттүр көрүп, ажил-херээн чогуруп чораан күрүне
ажылдакчызы-дыр.

Эң баштай ооң дугайында 1947 чылда Ленинградка студентилеп тургаш, Англия-
дан келген тывалардан дыңнаан мен. Олар Американың хамаатылары турган. Кыдат
тивалары-дыр ийин, але. Монгуш Буян-Бадыргы дугайында дыка хөйүнү билер, ону
аажок сонугарга, ооң дугайында ам-даа хөйүнү билип алыксаар улус болган. Ол өске
чурттуң кижилери Тыва күрүне ажилдакчызының дугайында эки билер болганы мени
кайгаткан. Оон эгелээш-ле орус, тыва дылда бар-чок төөгү материалдарын номчуп,
өөренип, чыып эгелээн мен. Материалдардан билип алганым болза, Тываны Кыдаттың
холундан уштуп алган кижиге Хүн ноян Буян-Бадыргы-дыр. Николай II хаанны ол үеде
тивалар аажок хүндүлээр турган чүве-дир, ынчангаш Тываның амгы найысылалын
Белоцарск деп адап турганыңа-даа ужуру ында. Революсчу хувискаал соонда Кы-
зыл апарган.

Кызыл хоорай 100 харлап турар, Тыва биле Россияның денежилгезинин 100
чылында Монгуш Буян-Бадыргыга тураскаалды ажыдып турары — онзагай демдек,
төөгүлүг болушкун-дур. Ооң адын адаарыңдан безин улус-чон коргар-сестир үелер
турган болгай. Чоннуң дайзыны деп, ол нүгүлдеткен. Ол кончуг улуг эртемден чораан:
тыва, төвүт, моол, кыдат, орус — беш дылды билер. Арыг, чаагай ады эгиттингени
ол. Каш дакпыр төөгүлүг чылда ооң тураскаалын тургузар деп турары — төөгүнүн,
ниитилелдин, чоннуң херээ, күзел-соруу-дур.

Монгуш Буян-Бадыргы дугайында материалдарны бүгү назынымда чыып келген
мен. А ооң дугайында романымы чаңгыс-ла чыл дургузунда бижээн мен. Ындыг
номну бижирде дыка хөйүнү коптарып, өөренип, билип алыры чугаажок. Аныяк-ча-
лыы турган болгаш-ла кижиге шыдашкан чүве-дир ийин.

Төрээн Тывавыстың салым-чолу дээш буянның үүле-херекти бүдүрүп, амы-тынын
артыңа каап чораан кижиге дугайында кажан-даа утпайн, чырык адыңа мөгейип чо-
рунар, чонум.

**Николай Моллеров, төөгү эртемнеринин доктору, ТГШИ-ниң кол эртем
ажылдакчызы:**

— Монгуш Буян-Бадыргы феодалдыг Тывага-даа, революция үезинде-даа, Тыва
Арат Республикага-даа чоннуң дыңнаар, чагыртыр удуртукчузу чораан. Тывага кыдат,
орус эрге-чагыргаларның салдары кошкаш кыннырга, кыдат болгаш орус садыгжы-
ларны ок-боолуг араттар үптөп эгелей бээр, Хемчик унунга ону соксаткан ноян
Буян-Бадыргы. Бо чижек Буян-Бадыргының тыва ниитилелге деңгизи аар турганының
бир херечизи.

Тыва күрүнени тургузарыңа Монгуш Буян-Бадыргының онзагай уjur-дузазын
демдеглеп тура, ол төөгүлүг үүле-херекти боттандырган өске кижилерден ону тыва
ниитилел аңгылай көрбейн турары эки-дир. Бистин республикавыстың төөгүзүңде
база бир онзагай черни ээлеп турар Иннокентий Сафьяновту тыва чон утпайн, аңаа
улуг хүндүткелин илередин, тураскаалды тургузар деп турары өөрүнчүг-дур.

**Алдар Тамдын, Тываның Улустуң ус-шевери, ТР-ниң культура сайыдының
оралакчызы:**

— Тыва күрүнениң тургустунарыңа кол рольду Буян-Бадыргы ойнаан деп чон би-
лир. Бодум хөөмейжи болганымда Буян-Бадыргының тыва хөөмейнин сайзыралыңа
кириген үлүг-хуузуң дугайында чугаалап көрейин. Ол Даа кожууннун Хүн нояны тур-
ган үезинде Чадаананың Үстүү-Хүрээге Тываның шылгараңгай хөөмейжилерин чыып,
оларның аразында мөөрейлерни эрттирип турган. Ооң салдары-биле Чөөн-Хемчик
кожуундан хөй салым-чаяанныг хөөмейжилер үнген деп санал турар бис. Ындыг бол-
ганда тываларның бөгүн хөөмей-сыгыды-биле делегейде алдаржып турарында база
Буян-Бадыргының ачы-хавыязы кончуг улуг.

Буян-Бадыргы эң аныяк назынында-ла Тываның чүс-чүс чыл бурунгаар үезин
көрүп, бүгү чоннуң салым-хуузуң шийтирилээн мерген угаанныг кижиге болуп турар.
Амыр-тайбын, аас-кежиктиг чурттап турарывыс дээш Буян-Бадыргыга мөгейип, ооң
чырык адыңа тураскаал тургузуп турарывыс чөптүг. Бөгүнгү 16-18 харлыг оолдары-
высты база бүгү эр хиндиктиг чонувусту улуг өгбевистен үлегер ап, бурунгаар болгаш
делгем көрүштүг болуруңа кыйгырар-дыр мен.

**Эдуард Мижит, Тываның Улустуң чогаалчызы, «Улуг-Хем» сеткүүлүнүн кол
редактору:**

— Буян-Бадыргы Монгуштуң Тыва күрүнениң тургустунарыңа кириген үлүг-
хуузуңа хамаарыштыр дыка хөйүнү чугаалап болур. Чижээлээрге, ол 1913 чылда 21
харлыг көңүс аныяк оол үезинде, Даа кожууннун Хүн нояны тургаш, Николай II
хаанче өргүүдел чагаа бижээн. Ол үеде чурттуң политиктиг байдалын бүгү талазы-
биле шинчилеп, деңгизүүрлөп көргөш, Буян-Бадыргы ноян Россияның хоргадагыңа
кирер орукту шилип алган. Тыва нояннарның чагаалары болгаш Буян-Бадыргының
өргүүделиниң түңнели-биле 1914 чылда орус күрүнениң хоргадагыңа кирген. Ол
болушкунуң эки салдарын бо хүнге чедир көрүп турар бис.

Буян-Бадыргы ноян 1921 чылда бүгү Тываның Тургузукчу хуралын даргалап эрт-
тирген. Ол үеде 29 харлыг аныяк оол хирезинде, Буян-Бадыргы угаан-медерели
сайзыраңгай, чонга хүндүткелдиг кижиге турган. Иннокентий Сафьянов, Бээзи Ноян
Куулар Чымба суглар-биле эвилелдежип тургаш, Таңды Тыва Арат Республиканы
тургузарыңа улуг үлүг-хуузуң кириген. Бирги Чазак Даргазының кадыының байда-
лы-биле, күрүне херээнге хамааржыр ажилдарны колдуунда ооң оралакчызы Буян-
Бадыргы ноян чорудуп турган болгаш соо барып, удуртукчусуң албан-дужаалын
эглээн. Буян-Бадыргыны бир дугаар Чазак Даргазы деп адап-даа болур-дур ийин.
Буян-Бадыргы Монгуш 1914 чылда-даа, 1921 чылда-даа Тыва күрүнениң тургустунга-
ны-биле холбашкан болушкуннарда дорт киржилгелиг. Ол бүгү болушкуннар тур-
баан болза, Тыва черниң, тыва чоннуң салым-чолу бо хүнде кандыг байдалда турары
билдинмес.

Ховар белек: «Урянхай. Тыва дептер»

(Эгези 1-ги арында).

Бөгүн бис Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылын демдегеп эрттирп турар бис. Ол дээрге анаа эвес байырлал-дыр. Ону демдегеп эрттирп тура, эрткен төөгүсүчө хая көрнүп, кылган чүүлдеривисти түңнөп, нарын айтырларны сайгарып, чүнү кылырын демдегеп алыр уjurлуг бис. Шупту чүүлдерни дүрген кылыптар арга бисте чок, ынчал-за-даа Тыва өскерлип, бурунгаар хөгжүп олар деп чүвени билеп, сандаргай эвес угаан-медерел-биле чаа 100 чылче кирер уjurлуг бис — дээш, республикада кылдынып турар ажил-херектерни, берге айтырларны каксы сайгарып чугаалаан.

«Урянхай. Тыва дептер» антологияны Тыва Республиканың Баштыңының айтышкыны-биле катал үндүрген, ону республиканың шупту школаларынче, библиотекаларынче

Юрий Оскал-оол номчу алган.

чоруткан.

Ооң онзагай талалары — Тывага чораан эртемден аян-чорукчуларның, шинчилекчилериниң кылган демдегелдерин, эртем ажилдарын, тырттырган чуруктарын ында парлааны. Эрте-бурунгу үеден бээр Тываның берге болгаш нарын төөгүзү-биле таныжып алыр арганы номчукчуга «Урянхай. Тыва дептер» берип турар. Оон аңгыда Тываның төөгүзүн шин-

чилээринге боттарының үлүүн кириген, бистиң эрте-бурунгу чуртувустун төөгүзүн бүгү делегейге таныштырган эртемденнерниң аттарын бо номдан номчукчу билеп алыр, Тываның кашпалдарына, дагларына, хаяларына эрте-бурунгу чурукчуларның оюп каан чуруктарының чуруктарын көөр. Тыва аас чогаалының шинчилекчизи Н.Ф. Катанов, тыва дылды шинчилээн эртемден, тюрколог В.В. Радлов дээш, өске-даа эртемденнерниң шинчилел ажилдарын, бистиң чаңгыс черчурттуувус Иннокентий Сафьяновтун Тыва дугайында төөгү очерктерин «Урянхай. Тыва дептерден» чон номчуур. Бо дептер чүгле эртемденнерге, студентилерге ажыктыг эвес, төрөөн чуртунун төөгүзүнге сонуургалдыг кижилерге сонуурганчыг ном.

«Урянхай. Тыва дептер» антологияны Тываның аталдарлыг кижилеринге тыпсы-

рының езулалын Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол ук дептерни көскү хөй-ниити болгаш күрүне ажилдакчылары Чимит-Доржу Ондар, Григорий Ширшин, Тыва Республиканың Улустун башкызы Фарид Мухамедгареевке, Тываның Улустун хөөмейжизи Кайгал-оол Ховалыгга, Тыва Республиканың Улустун артизи Юрий Оскал-оолга, Тыва Республиканың Улустун артизи Надежда Краснаяга дээш, өске-даа аталдарлыг кижилерге тыпсыры-биле эгелээн.

Тываның экономиказының, культуразының болгаш өске-даа адырларының хөгжүлдэ-зинге боттарының төлептиг үлүүн кириген 141 кижиге «Урянхай. Тыва дептерни» ты-выскан. Оларның аразында тыва журналистиканың хоочуннары Даңгыт Чыдым, Владимир Чадамба, Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжинин башкызы Ирина Подик, төөгү

эртемнеринин доктору Николай Моллеров, Россияның дарлыг чурукчузу Эрес-Байынды, республиканың көрбестер ниитилелинин библиотекары Аида Дагба дээр журналистер, чогаалчылар, тистер, ус-шеверлер, кулут ажилдакчылары бар.

Шаңналдарны тыпсып ту Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол «Урянхай. Тыва дептер» дээр магалыг Тыва черивистиң гайында билиглер шыгжамыр — деп демдеглээн.

Библиотекаларга, шко-ларга, өөредилге черлерин «Урянхай номчулгаларын» сганизастап, кичээлдерден да-каар хемчеглерге болгаш ф-культативтерге «Урянхай. Тыва дептер»-биле аныяк-өскен-улам ханы таныштырар, Тыва-ның төөгүзүнүн дугайында номну албан организацияла-ның удуртукчулары албан ном-чуур дээш, өске-даа даалгала-ны Тываның Баштыңы берген.

«Шынның» кор-
Эрес ХОВАЛЫГНЫҢ тыр-
тырган чуруу.

Сайыттың саналдары, сүмелери

(Эгези 1-ги арында).

Тывага информатизацияны болгаш харылзааны хөгжүдөр талазы-биле кылып чорудуп турар ажил дугайында дыңнадыгны республиканың информатизация болгаш харылзаа сайыды Органа Натсак кылган. Оон соонда РФ-тин харылзаа болгаш массалыг коммуникациялар сайыды бистиң республикага харылзааның чаа технологияларын шигээдип алыр талазы-биле федералдыг яамының ап чорудар хемчеглери-биле чыылган-нарын таныштырган. Тывага харылзаа-ны болгаш массалыг коммуникациялар четкизин сайзырадыр талазы-биле 2018 чылга чедир кылып уjurлуг ажилдар-ның хуусаазын 2015 чылче бээрледип, аңаа херек акша-хөреңгини үндүрери-ниң магадылалдын дыңнаткан. Ол үеге чедир 250-ден 500 чедир санныг чурт-такчылыг суурларга волокно-оптиктиг харылзаа шугумнарын кожарын планнап турар. Оон хөй чурттакчылыг суурларга харылзааны сайзырадырынга харылзаа бизнеси киржи бээр.

Күрүнениң болгаш муниципалитеттер-ниң электроннуг ачы-дуза четкизин рес-

публикага сайзырадырының талазы-биле ажыктыг сүмелерни Николай Никифоров бергеш, айтырларга харылаан. Чижээлээрге, Күрүне регистрациязының, кадастрның болгаш картографияның федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелин удуртукчузу Светлана Тулуш күрүнениң болгаш муниципалитеттерниң электроннуг ачы-дуза четкизинге тыва дыл кырынга ачы-дуза чедирериниң чугулазының дугайында айтырыгны көдүрген. Национал дылдар-га күрүнениң болгаш муниципалитеттер-ниң электроннуг ачы-дуза чедирериниң чугулазын Николай Никифоров демдег-леп, ону боттандырар талазы-биле хем-чеглерни алыр апар бис деп чугаалаан.

Парлааның массалыг информа-ция чепсектеринге күрүнөдөн субсидия-лар бээрин соксатканынга доктаагаш, РФ-тин Харылзаа болгаш массалыг ком-муникациялар яамызы деткимчени көргү-зериниң аргаларын дилеп турарын дың-наткаш, боттары база хол чадаң олурба-зын сүмелээн.

«Шынның» корр.

Э.ХОВАЛЫГНЫҢ тырттырган чуруу.

Соңгукчу Сазыг-оолович МОНГУШ

Эрзинниң 16 дугаар соңгулда округтан база Россия Федерация-зының компартиязының Тывада салбырындан кандидат

Хүндүлүг Тандының, Тес-Хемнин, Эрзинниң соңгукчу-лары!

Дыка хөй соңгукчулар-биле ужуражып, чугааны кылдым. Кол-ла салыр айтырлар: пенсия, шалың-ның өзүп турары эки, ооң-биле чергелештир өртектер-ниң өзүп турарына таарзынмайн турар. Ылаңгыя аш-чемнин, электроэнергияның, газдың, техниканың кывар-чаар материалдарының, оон аңгыда көдээ ажил-агый продукцияның садар өртээ эвээш. Бир кол айтырыг — Тываның хөмүр-дажының чонга садар өртээ аар. Чүге ону өөренип, шийтпирлевейн турарыл? Тыва хөмүр-даштың кырында турар. Бо дээш, оон-даа хөй чидиг айтырлар-ны соңгукчулар сонургап айтырып турдулар. Ук айтырларны харыы-лап тургаш, чүнү-даа, аазавадым. Чоннун бодалы, чугаазы, айтырлары меңээ ажыктыг болду.

КПРФ — күш-ажылчы чоннун партиязы. Ол дээш база ооң кандида-дын деткириңерни күзедим.

(Халас үндезинге парлаан).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының депутаттарының соңгулдалары

«НАЦИОНАЛ САЙЗЫРАЛЧЕ ЧҮТКҮҮШКҮННҮҮ СЕС БАЗЫМЫ!»

«РОССИЯНЫҢ ПАТРИОТТАРЫ» политиктиг партияның Тыва регион салбыры» деп соңгулда каттыжышкынының Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының депутаттарының соңгулдаларына программазы

Бистиң сорулгавыс — шынчы болгаш чөптүг эрге-чагырга. Чаагай келир үеже бүзүрелдиг көрүштүг кижилер бүзүрүнүң эрге-ажыын камгалаан күрүнеге бистер чурттаар уjurлуг бис.

Бистиң национал идеявыс — Нацио-нал сайзыралче чүткүл!

Бистиң идеологиявыс — россияжи патриотизм.

Тываның «патриоттары» соңгук-чуларга амдыралдың чугула айты-рыгларын шийтпирлээри-биле сес ба-зымдан тургустунган программазын бараалгадып тур.

Шалың

● Өөредилге болгаш кадык камга-лал системазының ажилдакчыларының шалыңын Тыва Республиканың ортума-к шалыңына дең турар байдалды чедип алыр.

● Делегей стандарттарына дүүш-түр күш-ажыл төлевири шак-биле санаар системаже шилчиир.

● Чүгле күрүне ажилдакчыларына эвес, а бүгү хевирниң ажилдакчыларын-га шалың индексациязын инфляцияга

дүүштүр доктаамал чорударын чедип алыр.

● Херээженнерге уругларын кижизидери-биле каттай ооң профессиона-л ажил-чорудулгазынга таарымчалыг байдалды хандыраарына хоойлужуткан актыларны ажилдап кылыр.

● Хамаатыларга пенсия тыпсыры-ның дүрүмү чаңгыс аай болур уjurлуг. Маңаа дүжүметтерге хамаарыштыр күрү-не ажилдакчызы деп ылгал турбас.

Чуртталга тудуу болгаш коммунал ажил-агый

● Хуу чуртталга тудуунга чер тус-кайлаарының айтырыын улуг контролга-ап, ооң ажык-чарлыг чоруун чедип алыр.

● Эржириңен чуртталга бажың-нарындан көжүрүлдөгө, социал кам-галалы эвээш хамаатыларга, эң ылаң-гыя өскүстерге чурттаар оран-саваны хандыраарына акшаландырышкынны көвүдөдир.

● Чаңгыс каът чуртталга тудуун мурнады сайзырадыр.

● Өөредилге, кадык камгалал бол-гаш культура ажилдакчыларына, аныяк

өг-бүлелерге чурттаар оран-сава тудуп алырынга чигелделгил чээлилерни бээр талазы-биле хоойлужуткан актыларны хүлээп алыр.

● Капитал септелгеге, чуртталга фондузунун болгаш инженерлиг четки-лерниң септелгезинге акшаландырыш-кынны улгаттыраарын чедип алыр.

● Муниципалдыг чуртталга тудуун шапкынчыдар.

● Республика бюджетинден көдээниң чурттакчыларына, хөй ажы-төлдүг болгаш аныяк өг-бүлелерге немелде субсидияларны бээрин чурум-чудар.

● Чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин болгаш тарифтерин, хөй квартиралыг бажың-нар ажылгалының эштежилгелериниң ажылын депутаттарның шыңгыы кон-тролюнга алыр.

Көдээ ажил-агый

● Республиканың аш-чем талазы-биле айыыл чок чоруун хандыраары — бирги чергениң айтыры болгаш ооң бодун боду чөмгөрип шыдаптарының

магадылалы.

● Республиканың аграр-үлетпүр адырында кижилерге көрнүп, оларның ажилдаарына болгаш инвестициялар-биле дузалаарына таарымчалыг байдал-ды боттут хандыраар үе келген.

● Көдээ ажил-агыйның продукция-ларының доктаамал рыногун тургузар.

● Фермерлерге өре-шириниң амнистиязын чарлаар.

● Кем-херек үүлгедиишкени-биле болгаш хээли-биле демисел.

● Күрүне ажилдакчыларының орулгалары-биле чарыгдалдарының дүг-жүр-дүүшпезиниң хыналдазын херек кырында чорудар.

● «Хоойлу мурнунга шуптузу дең» деп чөптүг чоруктун арта базып болбас принциптерин херек кырында хажыт чокка сагыыр.

● Бюджет хөреңгизин шигээткени дээш кеземчени күштелдирер.

● Хээли дээш кеземчеге онааттын-ган күрүне ажилдакчыларының квали-фикациязын бүгү назынында казыыр-

(Халас үндезинге парлаан).

ТЫВА — ООҢ ЭРТЕ-БУРУНГУ ТӨӨГҮЗҮ, АМГЫ БОЛГАШ КЕЛИР ҮЕЗИ

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылдаанынга база Кызыл хоорайның үндезилеттингенинден бээр 100 чылынга

Тыва чурту база ооң чурттакчы чону эрте-бурунгу шагдан бээр узун төөгүлүг болгаш маадырлык орукту эрткен. Бо дугайында Тывага улусчу революцияның тиилээни болгаш Тыва Арат Республиканың тургустунганының дугайында материалдардан көрүп көрөлиңер.

Ийи дакпыр дарлал

Тыва VI-VII вектерде түрк (түрк) кагартын (ноян чагыргазының) составына турган — 581 чылда түрк каганат Далайдан Каспий-Далайга чедир, нокурлардан, Чөөн Чүкте Саян дагындан Кыдаттын Улуг Ханазына девискээрлерни эжелеп турган. Түрк девискээринге алдай, тыва, болгаш Байкал кыдының түрк, дылдыглар хамааржып турган. Тугуразы сайзырап, тускай түрк биитиг турган. Ону даш тураскаалдар көрүп болур. Ол тураскаалдарда кертнери делегейниң эртем ажилдакчылары тодараткан.

Уйгурлар чагыргазына турганы

VIII вектин ортаа үезинде Ортаа кыргы уйгурлар келгеш, бурунгу түрк күрүнезин узуткааш, ол девискээрлерни эжелеп алган. Уйгурлар Хем-Чадаана уннарынга хоорайларны, галал шивээлерни тудуп турган. Оон Ак-Суг-Аксинга, Элегеске, Улуг-ниң солагай талазында эриктерге, Хөлге, Барлыкка, Тере-Хөлге камал шивээлерни тудуп турган истери деп тодараткан.

IX-XII вектерде Тыва бурунгу кыргыстар күрүнезинин составына турган

340 чылда бурунгу кыргыстар алдай-ның болгаш тываларның деткимчеси уйгурларның эрге-чагыргазына каан. Тыва бурунгу кыргыстарның составына XIII векке чедир турган. Кыргыстар, тывалар, алдайлар уйгур-ның хоорайларын, шивээлерин узут-т, өрттедип каалкан. Уйгурларның кезини Туркестанның болгаш Ортаа-Азияның девискээрлеринче дегенер. Чамдыктары Тывага артып турган, тыва чонунуң кол кезээ апар-нар. Кыргыс дарлалының үезинде-лар, ядылар тыптып, феодал езу-ум, шериг тургустунуп эгелзэн. Эрги күмүңү дерзини шаажылап эгелзэн. Оларның, аар херек үлгеткеннерниң кезини кезип өлүрүп турган. Кыргыс улар Тывада хей.

XIII-XIV вектерде Тыва моол феодалдарның дарлалының адаанга чорааны

1162-1227 чылдарда Тыва моол Тенинниң чагыргазына турган. 1368 чылда моол феодалдарны кыдаттар чурт сывырган. XIV вектин сөөлүндө ол империязы дүшкен.

Тываларның Моолдун Алдын-Хаан болгаш Джунгарлар күрүнезинге киргени

XVI векти сөөлүредир XVII вектин экинче чедир тывалар Алдын-Хаан-ның сөөлүндө джунгарларның (ойрот-ның) чагыргазына турган. 1755-1756 чылдарда джунгарларны шериг күжү-лө манчжур эжелекчилер баскан чөлүндө Тыва Манчжур империязының составына кирген.

Ол үеде тывалар орустар-биле садыг алыштырып эгелзэн. XVII-XVIII вектер-де Тываның кол чону — Маады, Тумат, Чооду, Иргит, Салчак, Монгуш, Хертек, Уйгур (Ондар), Күжүгет, Түлүш, эш, оон-даа өскелер.

Оон эгелзеш чаңгыс аай тыва нация ол каттыжып эгелзэн.

Тываның 1757-1911 чылдарда Манчы-кыдаттын дарлалының адаанга чорааны

1722-1757 чылдарда Ойрот ноян Амыр-Санааның башталгазы-биле манчжур эжелекчилерге удур национал-хосталгалыг шимчээшкин эгелзэн. Аңаа тывалар база киришкен. Шимчээшкинниң организас чок болганындан манчжур-кыдат эжелекчилер Джунгар күрүнезин узуткаан.

1758 чылда Тыва Манчжур-кыдат империяның Цин чагыргазына кирген. 1912 чылга чедир Тыва аар-берге дарлалга 9 эрээниң адаанга хилинчектенип чораан (шаагай, балдырынче кагары, салааларын кыстырары, хол дыргааның адаанче чуга демир кири кагары, өгге кижиниң бажын куду баштандыр аскаш, ыштаары, дөңгүлээри, эң-не дээди бажын көзүлдүр хааржакка суккаш, бажын кезип өлүрери-биле Улаастайже чедирери дээш, оон-даа өске).

Ол үеде Тыва 6 кожууннарда чарлып турган: Салчак, Тожу, Оюн, Хупсу-Хөл, Бээзи, Даа. Кожуун бүрүзү нояннарлыг турган. Ол нояннарны Манчжур-кыдат чагыргазы томуйлаар турган. Кожуун-нарда сумулар, арбаннар турган.

Манчжур Богда-Хаан (император) Тываның дээди чагырыкчызы турган Улаастайның генерал-губернатору Цзян-Цзюнь императорнуң оралакчызы. Албан үндүрүүн өлүк-биле төлөп турган. Киш, дин, дилг, бөрү дээш, оон-даа өске. Оон аңгыда Тыва моол феодал-дарга өлүк, мал үндүрүүн база төлөп турган.

Бөдүүн араттар кандыг-даа эрге-шөлзээни чок, эт-хөреңгизи амыдыра-лынга чедишпес болганындан байларга, феодалдарга хөлөкчүлүгүз ужурга таар-жып турган. Суд болгаш шиидип торгаар эрге даштыкы эжелекчилерниң болгаш ооң агентилери — чурттуң феодалдары-ның эргезинге турган.

Тывага ламалаашкынның неперээни

Ламалаашкын — буддизм шажынның агымы, делегейде сайыраан шажынның бирээзи. XVIII вектин сөөлгү чылдарын-да ламалаашкын күрүнө шажыны апар-ган. XX вектин эгезинде Тывага 26 хү-рээлер, 7 муң ажыг ламалар турган.

Чадаанага Саттарның Алды-Хү-рээзи 1880 чылда ажылгалга кирген. Чадаананың Үстүү-Хүрээзи 1905-1907 чылдарда туттунган. Ол кончуг бай, мал-маганның хүрээ турган чүве-дир. Аңаа 4 ажыл-агыйлар хүрээниң малын кадарып ажаап турган. Хүрээниң 200 ажыг лама-башкылары шажын-чүдүлгени кылып, чонну хүлээп ап турганнар-дыр. Хүрээ-ниң бир ажыл-агыйына 300 ажыг чыл-гы, 60 саар инек, 700 ажыг хой-өшкү турган. Ол бүгү мал-маганны 60 ажыг өг-бүлөлөр тудуп ажаап турган.

Эрге-чагырга талазы-биле

Саттарның Алды-Хүрээзи Бээзи ко-жууннуң Чымба ноянның чагыргазына турган. Ол кожууннуң чагыргазына 17 сумулар кирип турган. Тодаргайлаарга, Чадаана Кууларлары, Чыргакы Куулар-лары, Кара-Донгактар, Сарыг-Донгак-тар, Чааты Донгактары, Долаан-Тумат, Кара-Тумат, Кыргыс, Улуг-Түлүштер, Адыг-Түлүштер, Сат, Кара-Салдар, Хертек, Хемчик бажының Салчактар, Сарыгларлар, Күжүгеттер хамааржып турганнар.

Чадаананың Үстүү-Хүрээзин Даа кожууннуң Амбын нояны чагырып тур-ган. Хамааржыр сумулары 10. Монгуш, Кара-Монгуш, Саая, Хомушкы, Иргит, Ондар, Иштии Ооржак, Кедээ Ооржак, Ховалыг, Биче-Ховалыг.

Алдан-маадырларның тура халыышкыны

1883 чылда Хемчик унунга коло-

ниалдыг болгаш феодалдыг дарлалга удур тура халыышкын өөскүп үнген. Ону яды араттар Самбажык, Кожагар-Комбулдай болгаш чаңгы Дажыманың удуртулгазы-биле чоруткан. Баштай 60 кижиге турган, чоорту феодал болгаш манчжур-кыдат дарлалдан хей кижилег ийи кожууннарны (Даа, Бээзи) арат чоннарын хостааш, боттарының хостуг эргезин тургузары — «Кара-Дагны аал кылгаш, Оргу-Шөлдү олбук кылып алыр бис» деп кыйгырып турган.

Тура халыкчылар феодалдарның малын хунаап алгаш, яды араттарга үлөп берип турган. Тура халыкчыларның чамдык бөлүктери Хемчик унун дургаар Алашка, Шемиге, Чыргакыга, Чадаана-га барып эжелекчилерге, феодалдарга удур демиселче араттарны эвилелдеп кыйгырып турганнар.

1884 чылда Амбын-ноян ол тура-халыышкынны базары-биле дүжүмет Торлук баштаан 300 кижилег шаажы-лакчыларны эвилелдзэн. Даа кожууннуң дүжүмеди Дугар база хей кижилег от-рядты эвилелдзэн. 1885 чылдың март айда алдан-маадырларның хей кезини туттурган. Сөөлүндө тура халышкан-нар оон ыңай демисежип шыдаваан-нар. 1885 чылдың мартта алдан-маа-дырларның бир баштыңчызы Дажыма баштадыр 42 кижини баштарын кезип шаажылаары-биле Моолдун Улаастай-же чоруткан. Сөөлүндө оларның кескен баштарын Улуг-Хөндергениң арт кырын-га аскылаан дээр чүве ийин.

Алдан-маадырларның тура халыыш-кыны тываларның национал, социал хосталгазын чедип алырынга төөгүлүг ужур-дузалыг болуушкун болуп артар.

Тываларның манчжур-кыдат дарлалындан хосталганы

XIX вектин сөөлгү чылдарында манчжур-кыдат феодалдар Тываның Россия-биле экономиктиг харылзаазы быжыгып турарына шаптык болдурар дээш 1903 чылда кыдаттар садыг фирмаларын ор-ганизастап, чер-черлерге 10-10 лаңгы-ларны (садыгларны) ажыткаш, бүгү Тываны садыглар-биле эжелзэн турган. Хемчик уну кыдат садыгларның төвү турган. 1906-1907 чылдарда Россияның бирги революциязы Азияның чонун от-турган. Оон ачызында 1911 чылда Кы-датка буржуаз демократтыг революция үнгеш, 1912 чылдың январьда манчжур-кыдат эжелелди дүжүреринге чедирген.

1912 чылдың чазынында моол тура халыкчыларның кыйгыры-биле 630 ажыг араттар эки тура-биле Тывадан чоруткан. Чөөн-Хемчик кожуундан 300 кижиге (Кара-Хуна Күжүгет, Чолдак-Хуна Куулар болгаш оон-даа өскелер). Олар эрес-маадырлыгы-биле тулушкаш, Кобдо (комду) шивээзин эжелей алган турган кыдат гарнизонну чылча шаап узуткааш, тыва эки турачылар чанып келгенер. Оон сөөлүндө Тыва манчжур-кыдат дар-лалдан хосталган.

Тываның Россияга каттышканы

Национал хосталгалыг шимчээшкин-ниң ачызында колониалдыг дарлалдан хосталган Тыва боду тускай күрүнө болуп хөгжүп-сайзыраары арай берге турган. Ынчангаш Россияга азы Моол-га каттыжар бе деп айтырып тургустунуп турган. Моолга каттыжарын кордап тур-ган чамдык феодалдарның болгаш ла-маларның хоозун бодалы шуут бүтпейн барган. Бөдүүн араттарның хей кези-ниң изиг күзели боттанган. 1912 чылдың февраль 13-те Амбын-ноян Комбу-Дор-жу, Агбаан-Демчи олар Тываны Рос-сияның хүрээлеңинге кирип алырын Россияның хаанындан дилег кылып би-жик чоруткан. Буян-Бадыргы ноян база Тываны Россияның хүрээлеңинге хүлээп алырын дилеп бижик чоруткан.

Тываларның күзели боттанган. 1914

чылдың апрель 16-дан эгелзеш, кажан Николай II хаан кириген дилег бижи-терге «Чөпшээрдем» деп ат салган соонда, Тыва улуг Россияның хүрээ-леңинге кирген. Ынчангаш 2014 чылда Россия-биле демнежилгениң 100 чылын байырлаар бис.

Оон-даа мурнунда үелерде төөгүнү алыр болза, тывалар Россия-биле 1604-1616 чылдардан бээр быжыг харылзаа-лыг, найыралдыг, билчип чораан чүве-дир.

Амгы Тыва

Тыва чуртум делгем, чараш, тынып чорда хостуг чуртум. Тыва чылдан чыл-че бурунгаарлап, хөгжүп, экономиказы быжыгып орат. 1964 чылдың октябрь айда Тыва В.И. Ленин ордени-биле база 1972 чылдың декабрь 29-та «Улустар-ның найыралы» орден-биле шаңнаткан. Орденини Тыва-дыр! Бо чүнү херечилеп турарыл дээрге чедишкinner бар ыш-кажыл. Бир эвес 1930 чылдар үезинде делегейниң политиктиг картазынга Тыва деп чурт кайда турары билдинмес тур-ган болза, амгы үеде бүгү делегейде билдингир, ат-сурагыг апарган. Оон уран чүүлү, спортчу чедишкinnerи де-легейде алдаржаан. Чаңгыс чижек, Үс-түү-Хүрээ дириг хөгжүм фестивалының ат-сураа делегей чергелиг болган.

Чурттакчы чонувусту ап көрээли. Бир эвес 1921 чылда Тываның чурттакчы чонунуң саны 63 муң кижиге турган бол-за, 1945 чылда 95,4 муң кижиге өскөн. Амгы республиканың чурттакчы чонунуң саны 300 ажыг муң кижиге. Интернацио-налчы чоннар найыралдыг ажилдап-чурттап турар.

Мурнунда Тывага 57 чүк сөөртүр машина турган болза, ам суур бүрүзүн-де машина-техника хей, 3 өг-бүлениң бирээзи-ле машина-хөлгелиг апарган.

Тываның келир үези

Тыва моон соңгаар чаартылга-биле хөгжүүр, эртемниг күрүнө бооп улам бу-рунгаарлаар. Кожа-хелбээ чурттар-биле найыралчы, экономиктиг харылзаалар улам ханылаар. Шингээттинип чыдар курлавырларны ажыглаарын чедип алы-ры, демир-орук тудуун шалыпкын шиң-гээдип ажыглаары кол сорулга болур. Туризмни сайзырадыры, ону Тывага ажыктыг болдурары. Хоорай, суурлар-ны көрүштүг аян-шинчилиг, чаагайжыт-тыгган, онзагай тудары. Кижилерниң угаан-медерелин чоорту сайзырадыр, аныак-өскөн кижиге бүрүзү дээди эртем-ниг болуру, даштыкы дылды өөренири кончуг чугула. Эртем ажылын амыды-ралга көскү боттандыраары чугула. Тыва дылывысты, национал езу-чаңчылдары-высты, шажын-чүдүлгевисти аныак сал-галдарывыска дамчыдары эң-не чугула.

Долгандыр турар бойдус-байлаавыс-ты эң-не камныг үнелээри чугула. Амы-дыралывыс, кадыкшылывыс, үр чурттаа-рывыс оон хамааржыр.

Тываның келир үези Россия болгаш кожа-хелбээ чурттар-биле улам ханы-лаар, кады ажилдажылгазы ханылаар.

Тыва бодун боду хандыртынар үе ыяап-ла келир, быжыг экономикалыг чурт болу бээри чайлаш чок дээрзинге бүзүрел улуг.

Россия-биле Тываның демнежилгези-ниң 100 база Кызыл хоорайның үндези-леттингенинден бээр 100 чыл төөгүлүг, онзагай байырлалдарын таварыштыр Тываның бүгү чонунга чедишкinnerни күзеп, байырымны чедирип ор мен.

Оолак КАРА-САЛ,

ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, Чөөн-Хемчик кожууннуң хүндүлүг хамаатызы, төөгүчү.

Чөөн-Хемчик кожуун.

Чыраа-Бажы суур.

(Парлалгага үнүп турган мате-риалдардан үндезилзэн).

ДУС-ДАГ — ТӨӨГҮЛҮГ ЧЕР

Таңды-Уула сынының эдээн-де, даглыг Тыва чуртувустун мурнуу кызыгаарында турар төрөөн суурувус Дус-Даг — төөгүлүг, чараш черлериниң бирээзи.

Успа-Хөлче удур көргөн Аржай-Буурул Дус-Даг Таңдызынга улуг өгбө Тюлюш Аңчы аңнал чораш, ховар кежик дусту тыпкан. Оон бээр-ле Дус-Даг бүгү Тывага эгзэртинмес эртинге байлаа — казар дузу-биле алдаржаан.

Бо төөгүлүг чылда Дус-Даг суму тургустунганындан бээр 85 чыл оюн база демдегеп турар.

Ук шаанда Дус-Даг, Чалааты сумузу Улуг-Хем кожуунга бактаап турган. 1941 чылда Өвүр кожууну тургустунган соонда, Дус-Даг, Чалааты сумулары ынаар каттыжып кирген. Эң баштай Дус-Дагның үндезилекчи араттары Торгалыг хемниң эрининде Таарымал (амгы үеде чевег, хөөрлер ээлзэн) деп көктүг-шыктыг черге чыгылып, баштайгы тургузукчу хуралды кылган. Хуралдың секретары Александр Шырбанович Ламалдай база Кызылдан бир дарга кээп олурушкан. Баштайгы тургузукчулар МЧАЭ-лерни тургузуп, боттарының өңчү малын берип тургаш, 1949 чылда Торгалыг аттыг колхозту тургузуп, төөгүде артканнар. Баштайгы колхоз даргаларына Доржукай Донгак, Даваа Монгуш, Мирчин Монгуш олар ажылдаан.

Суурнуң баштайгы кадрлары: Бегзи Донгак — баштайгы башкы, М.Аржай-оол, Д.Кызыл-оол — баштайгы чолаачылар, Төмүр Хаянмажаа — баштайгы саанчы, Тас Донгак — баштайгы библиотечкарь, Д.Болат-оол — шагдаа ажылдакчызы, Баир-Белек Куулар — клуб эргелекчизи, М.Лайзаа — зоотехник, Д.Макал-оол — мал эмчизи, Седен-оол Тюлюш — тудугчу, Д.Дадыяты — дилги фермазының баштайгы эргелекчизи, Василий Бюрбю — тракторист, Биче Донгак — баштайгы херэзжен тракторист, Чүргүй-оол Доржу — баштайгы эртемден.

Үстүнде адааныыс тургузукчу өгбелериниң салгалдары чер-чуртун ээлеп, чаартыкчы, чогадыкчы күш-ажылы-биле амыдыралдың төңчү чок оруун уламчылап чоруур.

Малчын арат өгбелериниң изин уламчылап, чеди чүзүн малын малдап чоруур, ТР-ниң алдарлыг малчыннары: Оюн-оол Тюлюш, Мерген Кыспай, Ира Дагба. Муң малдыг малчыннар: Деспил-оол Санчы, Борис Куулар, Чимит Куулар, Эрес Доржукай. Арат ажыл-агыйжы Өнермаа Шуур-оол өскелерге үлегер-чижек болуп суражаан.

Совет чуртче эжелекчи дайзын халдап кээрге, Дус-Дагның араттары анаа олурбааннар. Кызыл шеригге материалдыг дузаламчыны, мал-маганны, акша-төгерики чорудуп турган. Малчын арат Сандып Донгак хөй малын үзүп берип, дузазын көргүскен. «Шылгараңгай күш-ажыл» дээш орден-биле шаңнатканнарның бирээзи. Чон ону «Орденниг малчын Сандып» деп шолалаан.

Нурсат Тюлюш (фронтучу) бодунуң шалынын чоруткан. Дус-Даг сумуздан 5 эки турачы Тюлюштер фронтуче аъттанган: Севец-оол Дадар-оол оглу Тюлюш, Улуг-Шыыр Чөптүг-оол оглу Тюлюш, Мунзук Нүүрүп оглу Тюлюш, Мезил-оол Сандижик оглу Тюлюш. Оларның бирээзи Нурсат Самбуу оглу Тюлюш тыва танкистерниң командирин турган, ол дайын соонда чер-чуртунче ээп чанып келгеш, тайбың ишке хөй ажыл-херекти кылып, 1980 чылдарның төңчүзүңгө дээр ажылдап, чурттаан. Төрөөн сууру Дус-Дагга келгеш, школа чанында кады дайынче аъттанган фронтучу эштериниң тураскаалының баарынга бөргүн уштуп, мөгейип, аныяк салгал-биле ужур-ажылгаларны кылып, эрткен төөгүнү чугаалап чораан маадыр. Нурсат Тюлюш дугайында төөгү материалдары хөйү-биле Дус-Даг школазының музейинде дайынчы алдар булуңунда делгеттинген. Фронтучу эрес-маадырлыг Тюлюштер дугайында шүлүкчү (бистиң аравыста чок) Владимир Донгактың «Торгалыгда тураскаал» деп шүлүүнде мындыг одуруглар бар.

Өвүр черниң Дус-Даг суурдан дайындыва
Өжзэн негеп, Тюлюш оолдар айттаныпкан.
Өргүн чону, дөргүл-төрөл, ада-ие
Өлүм чокка тиелеп кээрин күзеп арткан.
Тиилелгени чедип аары амыр эвес,
Дириг күштү өлүм-биле солуур апаар.
Улуг-Шыыр-даа, Мунзук, Севец-оол, Мезил-оол-даа, Узун баткан Торгалыгыга келбейн барган.

Шак ол төккен арыг ханы халас барбаан,
Шапкын суглуг Торгалыг хем агып чыдар.
Чаалап берген тиилелгези мөңгө болган,
Чаартылгалар хүнден хүнче сайзыралда.

Аттарынар бижип кааны тураскаалга
Арным шириин шиптирлиг чедип келгеш,
Торгалыгның өңгүр чечзэн чулуп алгаш,
Доозаңарны сактып, бодап каар-дыр мен.

Тываның литературлуг картазын көөр болза, Өвүрнүң Дус-Даг — чогаалчылар чурту. Тыва чогаал, уран чүүлду тургусчуп, оон «ак өөн» өгөп, адының тынын тудуп чораан чогаалчы өгбелеривис Тываның болгаш Россияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, артист, драматург Виктор Көк-оол, Тываның Улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оол оларның оруун иззэн чогаалчылар, шүлүкчүлери адаар болза, тыва чогаалдың төөгүзү үнүп кээр.

Виктор Көк-оол аттыг Тываның хөгжүм-шин театры — Тываның улуг өргээзи, чүрээ-дир. Баштайгы тыва классика чогаалы «Хайыраан ботта» болуушкуннар, төөгүлүг Кара-Туруг, шииңиң кол маадыры Караның ада-иезиниң өөнүн орну (чурту Өвүр Дус-Даг, Торгалыгда) шииңиң маадырла-

рының (протативтери), оларның салгалдары Өвүрнүң Дус-Дагга. Ынчангаш «Хайыраан бот» — Торгалыг, Дус-Дагның хөрзүнүнден үнген чогаал. Виктор Көк-оолдун салгакчылары, чогаалчының чээни Чымбалак Хенче-Караевич Тюлюштун ажы-төлү Тывада сураглыг ыраажылар болган. 2008 чылда Россияның төвү Москвага өг-бүлө фестивалының лауреаттары — Чымбалактар ол. Сергей, Вера Чымбалактарның ортун кызы Долума Чымбалак — Тываның алдарлыг артизи, аныяк ыраажы.

Суурнуң Культура бажынын сураглыг сыгытчы, совет Тываның 20 чыл оюнда Москваның съездилер ордуларына сыгыт-хөөмейин бараалгаткаш келген, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кызыл-оол Санчының ады-биле 2010 чылда 80 харлаан юбилейинде ажы-төлүнүн, төрелдериниң деткимчези-биле адаан. Кызыл-оол Санчының хөөмей школазының салгакчылары — Тываның Улустун хөөмейжилери Геннадий Чаш, Герман Куулар, Тываның алдарлыг артизи Мерген Куулар база «Кара-Дуруяа» бөлүктүн киржикчилери.

Биди Дензинмаа «Кожай биле Торгалыг» деп ыры Москвага чедир ырлаан, Анайбан Донгак (Ырлаар Анайбан), Анайбан Чамбал-оол, Соскал Холажык Моолга барып ырлааннар. Кара-кыс Доржу, Сиилинмаа Шойгу, Татьяна Соржу («Саян» ансамблиниң хоочуну), Уйнукай Люндюп, угбашкылар Екатерина, Рая, Зоя, Лидия, Далай олар — хөй-хөй ыры мөөрейлериниң тиилекчилери.

1937 чылда баштайгы чайлаг школазының башкызы Бегзи Одай-Сүрүн огул Донгак сөөлүндө барып чогаалчы, журналист болган.

Баят Доруйгуевна Монгуштун сактыышкыны: «1937-1938 өөрөдиге чылы деп турар күзүндө назы-хары аңгы-аңгы оолдар, уругларны ада-иевис күш-хүнезин белеткээш, аътка ушкарып алгаш, үжүк-бижикке өөренип алыры-биле эккеп турган. Торгалыг хем эринде көктүг-шыктыг чер, ам болза ында Донгак Бады-Суурнуң бажыңының орну, оон үстүндө бажыңнар орну база интернадыыс бажыңы ам ном садып турган чавыт бажың ол, оон азы-ыңга доскаарлар турган, иштинде сизген тырып каан матрац чоорганнарлыг бис. Башкыыс Бегзи Донгак — узун, савыяа кара плащтыг, чүве ыыттава, оожум кижик. Биске карандаштар, кыдырааштар үлөп берип турган. Бис даалымбадан даараан хөйлең, плателерлиг бис. Башкыыс 1 чыл хире болганда Кызылче чорупкан. Оон соонда орус кадайлыг келген, Регина Бегзи башкы ол. Олар 2 оолдуг болган. Ол Бегзи башкы сөөлүндө барып бээм болган. Бегзи башкының өөрөдиге турган баштайгы сургуулдарындан башкы, бухгалтер, шагдаа ажылдакчылары, малчын мергелдиглер бар. Донгак Бегзи «Өңүктөр дугайында тоожу»

деп номну бижзэн. Ында Кара-Суг школазының өөреникчилери деп эгеде баштайгы өөреникчилериниң дугайында бижзэн.

Суурувустан «Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы» аттың эдилекчилери — хоочун башкылар, Кызыл-Уруг Донгак, Сюндюп Донгак, Тангай-оол Донгак олар.

Кызыл-Уруг Кечил-оолонаның сактыышкыны: «1943 чылдың чайынында Дус-Дагның Сарыг-Хөл деп черге Дөңгүр-оол огул Кызыл-оол сөөлүндө ветеринария талазы-биле баштайгы эртемниг болган деп кижиниң үжүк өөрөдиге турган бөлгүмүңгө кыдыындан көрүп чоруп тургаш, үжүк-бижикти танып, өөренип эгелзэн мен.

Сагыжымга арткан солун чүүл, 1941 чылдың чайынында даргалар-биле келгеш, чонну чыып, бистиң Совет Эвилелинче фашистер оор езу-биле халдаан деп медеэни дыңнаткан. Орта чыылган чон шупту, «Фашизмге өлүм!», ТАР-ның чону база бистер, дус-дажылар, дайзыны чылча шаварыңа Кызыл Армияга бүгү талазы-биле дузалажыр бис!» — деп кыйгырыгны салып турган. Хурал сөөлүндө пионержилерниң одаан «Фашизмге өлүм» деп кыйгырыгы-биле кыпсып, даштар-биле «Кызыл Армия тиилээр!» дээш бижип, ону агартыр чугайлап, кылып турганыыс уттундурбас. Ол-ла одакта пионерге чаа сургуулдарны хүлээп ап, пионержи кижиниң хүлээлгези болур тарааның хоралыг дайзыннарды өрге, күскени узуткаар, мал ажылынга бүгү талазы-биле дузалажыры, шериг езузунга кижик бүрүзү өөренирин даңгыраглап турган.

1942 чылда башкы сургуулу-нун үшкү курузун доозуп турумда, Ада-чуртун Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдары чүве. Тываның сумуларына школалар көвүдзэн, эр башкылар, эр кижилер шериг албанынче чоруп турар дээш, бисти өөрөдигеңер уламчылава сизер дээш, Чырыдыышкын ямызыың айтышкыны-биле башкылап ажылдаар кылдыр чорудупкан. Мен Улуг-Хем кожуунун Хендерге эге школазынга башкылап ажылдап эгелзэш, ол-ла кыжын Тываның Араттың Революстуг намының кежигүнүңгө кирдим.

1943 чылдан эгелеп Өвүрнүн Чаа-Суур эге чада, Чалааты эге школазынга, оон Хандагайты 7 чыл, Дус-Даг эге чада школаларына башкылап ажылдаан мен.

Школаны баштай Чаа-Суурга тудуп эгелзэн. Аңаа Дус-Даг, Чалааты, Дөргүнден сургуулдар барып эгелзэн.

1941 чылда Чаа-Суур школазының тудуун эгелзэн. Эки турачылар Мезил-оол Тюлюш, Севец-оол Тюлюш аңаа киржип тургаш, фронтуче аъттанганнар.

Бистиң черге бир дугаар хеп чуур, дүрбүүш-демир деп херекселди Мезил-оол эккелген. Баштайгы хлеб быжырыкчызы фронтучу Севзэң-оол чүве. 1952 чылда күзүн 100 сургуулга баштай хлеб

быжырганнар, Соскал Хоам 78 харлыг, повар У Сюндюп, аяк чуур Уйнукай дүп, Дунгатпаа Дүжөклен кал Мартына ажылдап чораа.

Хоочуннарыысты, ажылдап чоруур мурнакчыысты, хүндүлүг кижилер адап-санаар болза, даңзы т Баштайгы кижизидикчи б лар Раиса Тутатчикова, 11 чылдарда орус, аңгы сөөк кылар хөй кээп турган. С Александр Шоприн, Чиста Беляева... Баштайгы херзэ эмчизи Галина Ивановна (Галы эмчи). Бо чүүлдүн авто хин авазы.

Дус-Даг суурнуң төөгүзү бай солун болуушкуннар, каалдар-биле байлак. Кара-Морту тейлерде хаяларда мелдер, черлер аттарының йында тоолчургу, төөгү чугачоннун төөгүзүндө шыгжатты Кожуун төвү-биле аржык Тээли кызыгаары чара кире оюп эртер орук солун төөгү чараш чон аңаа ундараваан. ли кызыгаарының бажында черниң Донгактарының улуг зи базар аъттыг Балчий Лам 8-9-ку салгалдары чыгып, субурганны тудуп кылгаш, эдү кылып турар. Тээли оваа Тывада улуг овааларның бирэ.

Мөчөк-мөчөк шыңганна мөгелерниң чурту — Дус-ТАР-ның начын мөгези Сү оол Куулар, оон оолдары Л дыр-оол Куулар, Даш-оол Куу — спорттун национал хевир мастерлери. Оларның салгал өгбезиниң адын эдилзэн стаду ну чаартып, назы-хар аайы-б хүреш маргылдаазын эрттире уламчылап чоруурлар. Тыва, к туг хүрештин сураглыг мөгеле Чимит Куулар — ТР-ниң Арзы мөгези, Ким Седен-оол — ТР-Начын мөгези, хостуг хүреш мастерлери: Сергей Мартына, Б талий Дембирел, Самир Сат, Ме ген Санаа, аныяк мөгелери Алдын-Сай Одай, Субудай Кулар, Орлан Кыспай, Сергек Кулар, Оолак Сембири, Сат Седен-оол, Сергек Сат, Отт Доржукай...

Суурнуң ыдыктыг, төөгүлүг черлери кызыл дустуг Дус-Даг таңа Торгалыг хем — амыдырал хем төөгүлүг чевег Кызыл-Шатта төөгүлүг Кара-Туруг, Тээли оовазы, Дөргүн, Кош-Терек аржык нары, шапкын суглуг Шаагаа 4 Тюлюштерниң тураскаалы Мани-Хүртүзү, Дус-Даг школазы да Тываның Улустун чогаалчы С.Сарыг-оолдун адын эдилзэн литература чурт-шинчилел музейи.

Бо төөгүлүг чылда Дус-Даг суму 85 чыл оюн демдегеп турар ону чедишкиннерлиг, бедик сүт де-сүзүктүг, келир үеге идгелди бурунгаар көрүштүг, чогаалчы базымнарлыг эрттирер деп соругалыг бис.

Дус-Даг суурнуң мөңгө чулаа оон огул, кызының сеткил-чүрээ де, сагыштарны чылдып, чаа-ч оруктарлыг, ажыл-ишке бурунга базымче сорук кирип турар.

Светлана СЕДЕН-ООЛ
Дус-Даг школазының башкысы.

Байыр чедиришкени

Хундулуг Владислав Товарищайович!

Тываның Россияга каттышканындан бээр 100 чыл ою-биле Силерге байыр чедирип тур

Ажыл-агыйыңар эки болзун!

Кызыл хоорайда «Ламрим» сарыг шажын ниитилели,

Геше Лобсан Тхүптен башкы.

БОЙДУСКА ХУМАГАЛЫГ БОЛУУЛУҢАР!

Эргим чаңгыс чер-чурттугларымыс!

Республиканың чурттакчылыг суурларының, орайларының кыдыын көөргө, чаржынчыг аар: тонна-тонна саазыннар бистиң кайгамчык кудузушту чүдөредип, хову-шөлдү хөмө ап ту-

Чамдык хамаатыларның болгаш ажыл-агый кижилерниң бо айтырыгга хамаарыштыр дерел болгаш тоомча чок чоруу республика- экология системазынга улуг когаралды че- рип турар. Оон улаштыр күскү үеде чурттакчы- черлерге болгаш ооң даштынга өрт айылы ту-стунуп келир.

Биске деткимче көргүзерин бүгү деңгелдер- удуртукчуларындан, бизнес ээлеринден, човангыр бүгү хамаатылардан дилеп тур- Бистиң черивисти амыдыралдың кадыг ар- чыларындан, бо таварылгада саазын ай- андан кады күженишкениннеривис-биле арыг- шыдаар бис.

Саазын артынчыларын билдиги узуткаар чо- саазын аймаан үндүр сөөртүрү-биле холбаш- чарыгдалдарын эвээжедиринге, «бистиң нии-

ти бажыңывысты» арыг-шевер тударынга, өрттүн айылыын кызырарынга, келир үедеги экология- ны экижидеринге идиг болур.

Чурттакчылыг черлерниң девискээринге саа- зын өрттедир чорукту бүрүнү-биле хоруурун са- налдап тур бис. Экология талазы-биле бо саналды деткири-биле «Арыг хоорай» болбаазырадылга компаниязы болгаш «Абаканның картон-саазын комбинаты» КХН саазын аймаан болбаазырадыр талазы-биле бодунуң ачы-дузазын саналдап ту- рар. Саазын артынчыларын үндүр сөөртүрүнүн схемазын тургузарынга, ол сорулгаларга транс- портту чогуур үезинде чорударынга дузалажып база саазын артынчыларын Кызыл хоорай, Ка- ленин кудумчузу, 134, 9-ку склад деп адреске садып алыр бис. Тел. 8-929-313-17-17.

Экология талазы-биле медреселдиг хамаа- рылганы, төрзөн черивиске болгаш бистиң на- йысылалывыска хумагалыг чорукче шупту чурт- такчыларны «Арыг хоорай» болбаазырадылга компаниязы кыйгырып тур.

Бистиң бо кыйгырывысты республиканың чону деткир дээрзинге идегеп тур бис.

адып алыкчыларның кичээнгеийинге!

Тудугнуң кол материалдарының сады ажиттыганын!!!

- чылыглар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажынның кырын,
- даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шупту х. Абаканның өртектери-биле!

Сантехника

Одалга чылыгы, суг дамчыдар херекселдер

Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фракта баазасы 5-22-46

УКРАИНАДАН ДЕЗИП
ҮНГЕН ХАМААТЫЛАРГА

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы Украинадан дезип көжер ужурга таварышкан хамаатыларга дуза кылдыр акша-хөрөңги аймаан шилчидери-биле тускай агар санны ажитканын дыңдадып тур.

Аажок берге байдалдарда таварышкан кижилерге шуптувус дузадан көргүзээлинер.

Акша-хөрөңги аймаан шилчидеринге банк реквизиттери:

Восточно-Сибирский Банк СБ РФ г. Красноярск

Р/счет № 40703810365000000006

к/счет 30101810800000000627

БИК 040407627

Чолаачыларны болгаш ажылчыннарны ажылга хүлээп алыр бис. Ажылчыннарга не- гелде улуг. Шалыңын кылганын барымдаалааш төлээр, ол эки болгаш чогуур үезинде үнер.

Тел: 8-929-313-17-17

«РОССИЯНЫҢ
ЭЖИКТЕРИ»
МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртект- иг өрээлдер эжиктери болгаш 2900 рубльден өрү өртект- иг даштыкы эжиктер.

Купе, Гармошка, дүрүп ту- рар «Номчугаш» деп эжиктер.

Аркалар, чылыг шала, ПВХ плиткадан шала шывыглары.

Ажылдаары: пон.-субб. 9.00-18.00 ш.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн. Кызыл хоорай,

Титов кудумчузу, 7.

Тел. 8 (39422)2-16-93, 8-923-262-1111

КХН «ГИГАНТ-СЕРВИС».

ОГРН 1031700523546

Өртекттер парлаан үезинде шын болур.

Телевирлиг үндезинге парлаан

Август 28-тен сентябрь 14-ке чедир

Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң байырлында тыва цирктин үндөзилекчизи Владимир Оскал-оолга тураскааткан цирк программазы

«ПЕРСИЯНЫҢ ЛЕОПАРДТАРЫ» АТТРАКЦИОН

Цирктин куболу Кочетов кудумчузунда, Амыдырал хандырылга бажыңының дужунда тургустунган. Цирктин кассазы Хөгжүм-шин театрында.

8-913-356-21-05

ООО «Цирк Сибири» Телевирлиг үндөзунге парлаан

Тудуг каттыжыышкыны

ASIA-SIBERIA

чылыгны камгалаарының аргазы

«ФРАКТАЛ» БААЗАЗЫ

- одалга	- соңгалар
- суг хандырылгасы	- балконнар
- канализация	- кышкы садтар
- котелдар	- тамбурлар
- сантехника	- бажыңнар ханаларының карттары
- газ-бетон	- өрээлдээр ханалар
- кафе болгаш	- оран-саваларның даштын шилдээри
- магазиннер эжиктери	

8 (39422)5-22-46, 8-902-996-83-92

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122 а («Фракта» баазазы)

«Тудугнуң дөжзөндөн серизинге чедир» тудуг болгаш шеверлел материалдары

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөрөңгизин бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып алырынга ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Телевирлиг үндөзунге парлаан.

КХН Энергетика-тудуг чери дараазында ажылчыннарны хереглеп турар:

- шеверлекчилер бригадазын;
- бызаңчыларны;
- сери кылыр улустарны;
- дашчыларны.

т: 4-85-29, 8-905-920-41-01.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузун баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная кудумчузу, 155, (2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

СБ СИБИРСКИЙ БИЗНЕС

Тудуг-шеверлел материалдары:

Металлочерепица-1200 рубль;

Профлист-1500 руб.;

Ондулин-430 руб.;

СМЛ-350 руб.;

Гипсокартон-300 руб.;

OSB, шуугай, чылыглаашкыннар, хоюдуглар,

хана панельдери, суг-эмульсия будуу, кара-саазын,

пенопласт, профильдер, монтаж көвүү,

быжыглакчылар болгаш өске-даа.

Адреси: Оюн Курседи кудумчузу, 54, тел. 8-983-259-49-51;

Интернациональная кудумчузу, 117, тел. 8-913-350-02-56.

кредиттер

РУСФИНАНС
БАНК

ТАТЬЯНА ШАРЫПОВА: «Сөс курлавырыңар байлак-тыр, эр хейлер!»

Бо чылын Тывага Орус дыл чылын чарлааны-биле Улуг-Хем кожуунда уругларның «Чодураа» дыштанылга лагеринин 3-кү ээлчээ «Лингвистикаже» угланышкынның эрткен. Лагерьде уругларның чүгө төрөөн дылынга эвес, орустат чугаалажырын, аңаа чеде бергеш-ле, кижжи эскерип каар. Уругларның чайгы дыштанылгазы төнгөн, өөредилге эгелзэн. Лагерьге 21 хонук дургузунда мага хандыр дыштанып алганнар. А август 19-та лагеринин байырылыг хаашкынынга Кызылдан ТР-ниң Өөредилге яамызының орус дыл талазы-биле инспектору Татьяна Шарыпова, яамының төлээлери, Улуг-Хем кожуунунуң чагырга даргазы Мergen Анай-оол, социал политика талазы-биле оралакчызы Аржаана Даржаа, өөредилге эргелелинин удуртукчузу Айдың Монгуш база журналистер сонургал четкен.

«Чараш, онза чурумалдыг лагерьге дыштанып алганыңар дээш байыр чедирип тур мен. Удавас чаа күженишкынниг өөренип кириптер силер. Тывада чарлат-тынган Орус дыл чылынга силерниң үлүүңер өскелерге үлегер-чижек болур. Чүге дизе, бо 3-кү ээлчегни орус дылдың ээлчээ деп чарлааны онзагай-дыр. Орус дылга чугаалажып турарыңар болгаш сөс курлавырыңар байлак-тыр, уруглар, эр хейлер!» — деп, оралакчы сайыт Т.Шарыпова демдеглээн.

«Баштайгы ийи сезоннар спортчу болгаш патриотизм темазынче угланып эрткен. Кожуунуң суурларыннан 80 уругну

хаара туткан бис. Уругларның орус дылга сонургалы эки, спортчу болгаш культура-массалыг хемчеглерни орус дылга эрттирер деп сорулганы салгаш, ажилдадывыс» — деп, лагеринин начальниги Лолита Норбу чугаалады. Мындыг тывызык ажилды ол боду чогааткан. Башкының ындынданна чогаадыкчызы, бурунгаар көрүштүү

боттандырган, байлак арга-дуржулгалыг башкы. 6 кижизидикчи башкы, эмчи ажилдакчызы, 2 повар, 1 аяк чуур, 1 хеп чуур кижжи, 2 одакчы, кожуунуң өөредилге эргелелинден 1 чолаачы ажилдап чайлаан. Лагеринин девискээринге кирип келгеш-ле, орус дылга чугаалажырын чурумчуткан. Уруглар чөмненир мурнунда

моон-на көскү. Лолита Макаровна 24 чыл дургузунда башкылап ажилдаан. Бо хүнде Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыгың ээлчеглиг ажык ортумак школазының директору. Лагерьге ажилдаар планны боду тургузуп, орус дыл угланышкынын шилип ап, «Орус бажың», «Литературлуг аалчылар өрээли» чогаадыкчы төлөвилелдерни

бир шүлүктү, азы дүрген чугааны орус-тап чугаалааш, столоваяже кирер дээн чижектег онаалгаларны берип тургаш, чаңчыктырып алганнар. Эгезинде бергедежип турган болур, оон чоорту өөрени берген. Суурлардан келгеннерге бичии берге-дээшкыннерни кичээнге аяп, бо ажилды келир чылын уламчылаары көрдүнгөн.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының лары уругларга белек-селектиг келер. Ээлчегниң ажыдышкынында олар аразынга солун мөөрейлерни түннелин үндүреринге киришкен.

Чайның дургузунда солун, аңаа угланышкынның үш ээлчегте уругларды дыштандырып эрттирген бо лагерьниң Өөредилге болгаш эртен аразында чарлаан мөөрейинге чы боор дээрзинге идегээр мен. Мergen Анай-оол чугаалааш, улаң кым кайы хире дыштанганын, кыл немээнин, кым узун болган геринин эмчизинден сонургал айт өөредилге херекселин уругларга кан. Мөөрейлерге идепкейлиг кил оолдар, уруглар база шаңнал-мөдөөлүг төлөтпиг болган. Оон ыңай лагерь удуртукчузы уругларның ада-иелер өөрүп четтиришкынниң бижиктер руткан.

Оон соонда отрядтар ботта аразынга адааннажып кирипкен. мөөрейниң бирээзи — уругларны орус дылга диктант бижээн. Тедемдекке 20 уруг, «4»-ке 24, артка үш демдекте алганнар. Сөстөрү дедир солуп тургаш, чугаалаар, «мен» деп сөстү орус, англи, моол, кыдат болгаш өске-даа дылдарга най чугааланып, мөөрейлежи килзэннер. Уруглар байырылыг чыска одаг кыпсыл, ыры-танчы-биле доо

Россияның, Тываның туктары Мөңгүн-Тайганың шыпшыың

Чөөн Сибириниң эң бедик шыпшыы Мөңгүн-Тайганың кырынга Россияның, Тываның, Орус географтыг ниитилелдиң, Тываның чоннарының ассамблеязының, Кызыл хоорайның мэриязының болгаш республикада дагжы адыгжы бригаданың туктарын Россияның составынга Тываның бактаап киргениниң база Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганындан бээр 100 чылын тава-рыштыр киискиткен. Мөңгүн-Тайганың шыпшыыңче орук 1946 чылда изеттинип, үнүүшкүнү боттанып эгелзэн. Оон эгелзээш бо үеге чедир альпинистерниң сонургалы ынаар угланган. Туристерни Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Андриан Шөмбүл биле тус черниң төп эмнелгезиниң ажилдакчылары чылы-биле уткуп алгаш, бедик шыпшыкче айткарганнар. Тываның альпинистери Маадыр-оол Ховалыг, Марианна Сурунчап, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары Дмитрий Донгак, Борис Бадыраа, эң улуг назылыы 75 харлыг Орус географтыг ниитилелдиң чурук тырттырар корреспондентизи Владимир Семин, а эң бичизи Кызылдың №15 школазының 10-гу класының өөреникчизи Алдын-Херел Сарыглар, япон аалчы Маю Сухигара, 55 дугаарлыг дагже адыгжы бригаданың офицерлери болгаш аңгы-аңгы албан черлериниң ажилдакчылары — шупту 40 кижжи үнүүшкүнү кылган. Оларның аразында 14 кижиниң эң баштайгы үнүүшкүнү ол болган.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер

хуралының депутаттарының Мөңгүн-Тайгаже баштайгы үнүүшкүнүге хамаарыштыр бодалдарын сонургал, ужуражып чугаалаштым.

— Тываның альпинистери-биле кады Мөңгүн-Тайга шыпшыыңче бир-ле дугаар өөреникчи оглум Алдын-Херелди эдертип алгаш чордум. Бедик даг кырыңче үнер орук берге, ынчангаш каш удаа үнүүшкүн кылып турар альпинистерниң соондан чоруп турдуус. Мөңгүн-Тайганың кырынга үнүп кээрге, кижиниң күш-шыдалы улам-на немежи, хей-аады көдүрлү берген ышкаш болур. Бистер тыва чонувустуң хей-аады бедик болзун дээш туктарны шыпшык бажында тургустувус. Солун, берге болгаш уттундурбас үнүүшкүнү төөгүлүг чылда кылдым — деп, Дмитрий Донгак чугаалады.

Депутат Борис Бадыраа улаштыр-ла чугаалады: «Тываның бедик шыпшыыңче бир дугаар үндүм. Эки белеткел, күш-шыдал дыка херек-тир. Мен бичимден тура сарлык кадарып өскөн болгаш, бедик шыпшыкче үнерде бергедешпедим. Чоннуң хей-аады бедик болзун дээш, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарындан Дмитрий Донгак-биле иелээ хоорайның тугун мөңгө меңгилег бедик шыпшыкка киискиттивис. Бистен өске албан черлериниң ажилдакчылары база туктарын аскалаан».

Бедикче дистиништер быжыг хендирлер-биле бот-боттары коштунчуп алгаш үнер, каш катап үнүп каапкан альпинист баштаар, айыыл чок чорукка хамаарыштыр сагыыр дүрүмнери база бар. Дагның бедии 3900 метр, оң тала-

зындан үнер орукту тыва альпинистизээн. Солагай талазында шыпшы үнери арай ондактыг, оңгарлар хей. Сөөлгү үеде тыва альпинисте изээн оруу-биле чоруп турар, бот талазында оңгарлар эвээш, ынчалза оваарымчалыг болуру чугула. Мөңгүн-Тайга шыпшыыңче 100 чылга утку-чүс хире санныг кижжи үнерин чарла турган. Чыгып келген дөргөн килменди-чаагай чораш келдывис. Мөңгүн-Тайга төрөөн черим — Бай-Тайганың бедии 3200 метр, ынаар 4 чыл улай дагы кылып үндүм. Ак-Баштыг база ол бедик, олче чылдың-на үнер чаңчыл мен.

Бо төөгүлүг чылда Мөңгүн-Тайга үнүгөн туристерге Тываның Спорттуризм болгаш альпинизм федерациязының даргазы Вячеслав Седук байыр чедирген. Оларның аразында өөреникчи Алдын-Херел Сарыгларны эрес-дидим чоруу дээш шаңнал-мөдөөлүг Шынап-ла, Алдын-Херелдин эрес-дидим эгелзешкени — өзүп орап салгаш дарывыска эки үлегер-чижек-тир.

Мөңгүн-Тайга шыпшыыңче туристтер оруктуң дугайында бижээ чүүлүмнү Гималай альпинистериниң кыйгыры-биле доозайн: «Чурукта өске бойдустан чүнү-даа албаар, истеринерден өске бойдука чүнү-даа арттырбаар».

Арынны Ася БАЗЫР-ООЛ белеткээ

Чуруктарны архивтен алган.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторунуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6454. Чагыг 111. Номери парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилердин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.